

керівну і ключову роль у плануванні злочину, формуванні механізму його здійснення і контролі за його здійсненням. Як генеральний секретар ЦК ВКП(б), диктаторській волі якого підкорялося Політ-бюро, Сталін був ініціатором усіх принципових партійних рішень щодо організації Голодомору в Україні.

Спеціалізованими елементами центрального механізму здійснення Голодомору в Україні та на Північному Кавказі стали надзвичайні хлібзаготівельні комісії, створені за рішеннями Політбюро ЦК ВКП(б). На чолі комісій стояли особи з найближчого оточення Сталіна.

Важлива роль у механізмі здійснення Голодомору відводилась каральним органам, які діяли як органи Кремля. Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 24 листопада 1932 р. заступника голови ОГПУ Балицького було призначено особливим уповноваженим ОГПУ в Україні. На початку грудня 1932 р. він прибув до Харкова і невдовзі обійняв також посаду голови ГПУ УСРР, яку до нього займав С. Реденс.

До ядра організаторів Голодомору входили перший секретар ЦК КП(б)У С.Косіор, голова РНК УСРР В.Чубар, голова ВУЦВК Г.Петровський, а також перші секретарі обкомів КП(б)У – зокрема М.Хатаєвич, Є.Вегер, Р.Терехов, В.Строганов, М.Майоров, С.Саркісов, Н.Алексєєв. Ці посадовці забезпечували здійснення Голодомору керівництвом нижчих рівнів. Така конструкція вищого рівня механізму здійснення Голодомору дозволяла ефективно контролювати дії республіканських лідерів і забезпечувати беззастережне виконання ними волі кремлівського керівництва [4].

Низову ланку виконавців злочинних дій у переважній більшості складали, як правило, вихідці з найбільш вразливих верств, які сприйняли ідеї більшовизму і свідомо підтримували місцеву владу в реалізації планів побудови світлого майбутнього. У той же час багато з них належали до сільських ломпенів, яких комуністична влада свідомо використовувала як знаряддя злочину. Керуючись почуттям заздрості до багатих та бажанням помститися, вони користувалися моментом для самоствердження і виживання за рахунок своїх односельців.

Кваліфікація Голодомору 1932 – 1933 рр. як геноциду пов'язана з питанням відповідальності за вчинення цього страхітливого злочину. З точки зору права така відповідальність лягає на СРСР як „партійну державу”, а також на всіх осіб, які брали участь в організації і здійсненні злочину, незалежно від їхніх посад, соціального статусу та етнічної належності.

3. Пиріг Р.Я. В.М.Молотов на Україні: Сторінки політичної біографії / Пиріг Р.Я. // УІЖ. “ 1990. “ №7.; Шаповал Ю.І. Л.М.Каганович на Україні // УІЖ. “ 1990. “ №10.
4. Василенко В. Голодомор 1932 “ 1933 годов в Украине: правовая оценка / Василенко В. // Зеркало недели. “ 2008. “ № 37.
5. Міжнародна Комісія з розслідування голоду в Україні 1932-1933 рр.; Пер. з англ. “ К., 1992.
6. Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення / Панчук М.І. // Голод 1932-1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Інститут історії партії при ЦК Компартії України та ін.; Ред.кол.: Ф.М.Рудич та ін.; Упоряд. Р.Я.Пиріг та ін. “ К., 1990.
7. Український хліб на експорт: 1932-1933. “ К., 2006.
8. Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Пн.Кавказ 1932-1933 рр. / [за ред. Васильєва В., Шаповала Ю.]. “ К., 2001.
9. Андреа Граціози. Советский голод и украинский Голодомор. – <http://www.strana-oz.ru/?numid=34&article=1406>.

Л. В. Фрей

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЗАМОЖНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ В ПЕРІОД КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ (1929-1932 рр.)

Об'єктивне вивчення проблем, пов'язаних з репресіями в роки колективізації, враховуючи жорстоку цензуру радянського керівництва, довгий час було неможливим. Використання раніше засекречених документів сьогодні дозволяє переосмислити шляхи розвитку країни. Вагомим внеском у дослідження проблеми колективізації та розкуркулення стали праці С.В. Кульчицького, В.І. Марочка, Є.П. Шаталіної, В.М. Лазуренка, які вийшли друком у роки незалежності України [1]. Історики з нових позицій на матеріалі раніше недосліджених архівних джерел розглядають особливості механізму розкуркулення та здійснення депортацій розкуркулених селян. Політика насильницької колективізації вщент змінила умови праці селянства, його погляди, настрої, звички. Проведення розкуркулення не просто проходило на фоні колективізації, воно було одним із методів її прискорення. Найбільш драматичні наслідки мала політика „знищення куркульства як класу”, яка проводилась в кінці 1920-х рр., в ході якої нищились умови господарських відносин селянина до землі, закріпилась адміністративно-командна система управління, яка не могла не привести до занепаду сільського господарства.

Автор статті ставить за мету проаналізувати антиселянську політику тоталітарного режиму в Україні у 1929-1932 рр.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися на селі під час проведення суцільної колективізації, зумовили руйнацію усталених аграрних відносин та небачене до того за масштабами усупільнення селянських господарств. В кінці 20-х – на початку 30-х рр. радянська держава на чолі з партійно-державним керівництвом вела справжню грабіжницьку політику по відношенню до селянина, адже вона щороку фактично експропріювала в нього настільки значну частину доходу та майна, що

1. Васюник І. Крок до власної історії / Васюник І. // Сучасність. “ 2008. “ №11.
2. Діброва С. Перелом: Науковий аналіз окремих сторін колективізації, продовольчих труднощів і голоду у 1932-1933 рр. / Діброва С. // Наука і суспільство. “ 1989. “ №1.; Разумов В.А. „Раскрестьянивание” “ термин и содержание; временные рамки (1932-1930-е годы) / Разумов В.А. // Вопросы истории КПСС. “ 1989. “ №10.; Рибалка І.К. Сталінщина й розселяювання країни // УІЖ. “ 1989. “ №10.; №11.; Volodymyr Serhijchuk The 1932-1933 Holodomor in the Kuban: evidence of the of the Ukrainian Genocide / Volodymyr Serhijchuk // Holodomor Studies, 1, No. 2 (Summer-Autumn 2009).

відверто наносила пряму економічну шкоду продуктивним силам села. Експропріації підлягало все: майно, лишки землі, будівлі, худоба, птиця, реманент, все це відбиралось у заможних господарствах і передавалось у неподільний фонд колгоспів.

З прийняттям урядових постанов, що регламентували діяльність центральних і місцевих органів влади в ході проведення політики „ліквідації куркульства як класу”, головна настанова формулювалась так: „Нам негайно потрібно відібрати у куркуля всі засоби виробництва і залишити його без нічого. Відправити працювати на родовища. Нехай куркулі попрацюють і доведуть, що вони дійсно вірні нашій владі” [2].

7 грудня 1929 р. Наркомзем УСРР та Колгоспцентр опублікували зразковий „Статут товариства спільного обробітку землі”. Статут пропонував усупільнювати не тільки обробіток землі, але й домашню худобу і птицю [4]. Процес колективізації в Україні після опублікування цього документа пішов відповідно до його положень.

У збірнику „Колективізація і голод на Україні. 1929—1933” детально і послідовно простежений процес формування чинників, які призвели до фатального рішення Сталіна відібрати продовольство в українських селян, що й призвело до страхотливого голодомору. У ньому зосереджені матеріали низових органів влади й документи особистого походження, які показують історичний процес „зсередины”.

Розпорядження Наркомзему УСРР „Про відібрання лишків землі у заможних господарствах” від 15 січня 1930 р. [5] дало право всім окремим ділкам конфіскувати в так званих „куркульських” господарствах земельні лишки, зверх встановлених розмірів, адміністративним порядком, і використовувати ці лишки для створення радгоспів і сільськогосподарських колективів. Пропонувалося приступити до роботи по перевірці господарств згідно з зазначеною постановою колегії НКЗС, безпосереднє виконання цього розпорядження було покладено на сільські Ради. Всю роботу по відібранню земельних лишків від „куркульських” господарств планувалося закінчити до початку весняних польових робіт.

Наступним кроком по знищенню заможних господарств стала постанова ЦВК і РНК СРСР „Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством” що була прийнята 1 лютого 1930 р. [6] Вона відмінила в районах суцільної колективізації дію закону про дозвіл оренди землі і про застосування робітничої сили в одиничних селянських господарствах (7 і 8 розділи загального положення про землекористування та землеустрою). Одночасно була надана можливість виконавчим комітетам приймати заходи в боротьбі з так званим „куркульством” аж до конфіскації майна „куркулів” і виселення їх за межі окремих районів. Майно, яке відбиралось у заможних господарів, йшло в неподільний фонд колгоспів в якості внеску бідняків, наймитів, які вступали в колгосп.

Нерідко керівництво на місцях допускало цілу низку хиб і перекручувань директив партії, а саме: розкуркулення зачепило середняка, грабували селян заради баракла, є навіть випадки бандитсько-

хуліганського порядку, які вимагають кримінальної відповідальності.

В архівних матеріалах знаходимо організаційно-практичні пропозиції по ліквідації так званого „куркульства як класу” від 16.02.1930 р. [7]. Згідно з наказом окружкомом йшла вказівка зробити поворот в політиці партії від позиції обмеження експлуататорських тенденцій „куркульства” до його ліквідації як класу, що базується на наказах XV з’їзду партії про „Форсований наступ на капіталістичні елементи” – повинен (слідом за хлібозаготівельною компанією останніх 2-х років – фактичним початком розкуркулення капіталістичних елементів на селі в період непу) знайти своє подальше фактичне застосування при масовій колективізації сільського господарства в весняно-посівну кампанію 1930 р.

Виконання цієї твердої класової політики партії ґрунтувалося на ленінському розумінні непу про організований відступ, перегрупування сил для швидшого просування вперед спиралося на місцеві партійні організації і ради, на них покладалась особлива відповідальність за чітку і тверду постановку керівництва на селі.

Ліквідація „куркульства як класу” повинна була проводитись на місцях, виходячи із правильної постановки організаційно-підготовчої роботи серед наймитів, бідняків і середняків. Тобто ініціатива постановки питання про застосування сили стосовно „куркульських” елементів села виходила від низових партій і комсомольських організацій наймитів і бідняцько-середняцького активу села.

Виходячи з цих вимог, ОПК зобов’язувалося розробити практичні заходи на основі листа ЦК КП(б)У від 27.12.1928 р., стор. 15, п. 7. було розроблено основні вимоги щодо подальшого тиску на так званого „куркуля” [8]:

а) вилучалися у „куркулів” землі вище і нижче середньої встановленої норми, сільськогосподарські машини, будови, які виходили за межі загального користування – проводилось це до початку посівної кампанії. Конфіскації підлягали: молотила, культиватор, млин, крупорушка, робоча і продуктивна худоба (більше 1 коня, корови).

б) вказані вище міри застосовувались до „куркульських” господарств, які не обкладались експертними податками.

в) конфіскації підлягали будови, сільськогосподарський інвентар і таке інше.

г) вважалося за необхідне при затвердженні єдиного сільськогосподарського податку в 1930-31 р. передбачення в радянському порядку подальшого податкового тиску на „куркульство”, а також розроблення міроприємств за повне вилучення всіх хлібних лишків від заможників при проведенні хлібозаготівель в цьому господарському році.

Встановлювався наступний порядок проведення конфіскації і використання конфіскованих в „куркулів” засобів виробництва:

конфіскацію проводили з радою з обов’язковою участю представників колгоспів, сільської ради, батрацького активу, батрацько-середняцької групи;

конфісковане майно передавалось в колгосп в якості внесків батраків з зарахуванням їх в неподільний фонд колгоспів, за винятком тієї частини, яка йде на погашення заборгованості „куркульських” господарств сільськогосподарському кредиту чи кооперації;

конфісковані паї „куркулів” в усіх видах кооперації, і вклади в сільськогосподарський кредит товариства, зараховувались у фонд кооперування і колективізації бідняків і наймитів;

колгосп, що отримував конфісковане майно і засоби виробництва: підприємства, забудови, майно, насіння і використовував „куркульські” землі, зобов’язувався відповідати до особливого додатку до контрактації договору, не тільки засіяти землю, що належала „куркулям”, але й збільшити загальні завдання по контрактації договору в розмірі не нижче, чим в 1,5 раза перевищуючи розмір площі землі, яка перейшла до колгоспів, що була в користуванні в заможних господарств.

Конфісковані повністю чи частково житлові „куркульські” забудови використовувались або для суспільних потреб колгоспу чи сільської ради, або в якості ґуртожитків бідняків, що вступали в колгоспи і не мали власного житла [9].

З цього документа видно, що експропріація „куркульського” майна в часи колективізації була основним джерелом створення матеріальної бази колгоспів. Радянська держава всіма доступними засобами намагалась максимально використати економічний потенціал заможних господарств, забезпечення потреб промисловості у сировині, а робітників та жителів міст у продуктах харчування. Справжній господар, який уміло працював на своїй землі, був приречений на цілковите розорення і знищення.

Обіжник Наркомзему УСРР „Про ліквідацію хутірського землекористування при суцільній колективізації,” що вийшов 5 березня 1930 р. [10], став ще одним тяжким ударом по селянину-власнику. Враховуючи плани НКЗС, що передбачали усуспільнити всі господарства по всій Україні протягом 1930 р., потрібно було ув’язати всі хутірські господарства, зселити бідняцько-середняцькі хутори у великі колективні населені центри. Куркульські хутірські господарства потрібно було провадити згідно з директивними розпорядженнями Наркомземсправ про ліквідацію куркулів, як класу. Будинки, відібрані від куркульських господарств, йшли в неподільний фонд колгоспів. Зараховувались до складу землекористування колгоспу всі сади, ліси, а також цінні насадження хутірських господарств.

До літа 1930 р. в країні було експропрійовано як куркульські 320 тис. господарств. Вартість конфіскованого у них майна, переданого в основному в неподільні фонди колгоспів, становила понад 400 млн. крб. [11]. На Україні особливо активно розкуркулювання проводилося в перші місяці 1930 р. У 305 з 592 районів до 10 березня 1930 р. було експропрійовано близько 62 тис. господарств, тобто 2,5 % загальної кількості. У розкуркулених було відібрано 586,4 тис. га землі, 58,6 тис. голів робочої худоби, майна на суму 40,3 млн. крб. [12].

На червень 1930 р. ліквідація так званого „куркульства” на Україні проводилася в 450 районах. На той час було „розкуркулено” приблизно 90 тис. господарств, що становило 1,8 % селянських дворів [13]. На кінець року ця цифра зросла до 96 тис. господарств, тобто близько 2 % їх загального числа [14]. Майна було конфісковано на 90-95 млн. крб.

Таким чином, можливо вважати ліквідацію „куркульства як класу”, в зв’язку з суцільною колективізацією, не лише заходом, який має

виключно політичне значення, але й заходом, який має певне економічне значення. Джерелом формування нових виробничих одиниць на селі стала насильницька експропріація виробничих, грошових, матеріальних форм, включаючи будівлі: хаги, клуні, стайні і таке інше. Під час проведення таких акцій радянська влада вдавалася до відкритого ігнорування будь-яких форм законності. Проводячи відверто насильницькі стосовно до селянства конфіскації, місцеві партійно-радянські органи досить часто застосовували, про що переконливо свідчать архівні матеріали, не просто незаконні, але і жорстоко-брутальні методи.

Зовсім інша ситуація була стосовно „куркулів-іноземців”, що перебували на території України. У фондах Центрального державного архіву громадських об’єднань України знаходимо безліч телеграм, листів окружних і районних комітетів партії, державних органів в ЦК ВКП(б)У про повернення майна „куркулям-іноземцям”. Так, 23.01.1930 р. із Кривого Рогу до Харківського ДПУ УСРР надійшла телеграма наступного змісту: „Рішенням Окрпарткому розпочато розкуркулення „куркулів експертників-біженців”. В Апостолівському районі розкуркулено 300 господарств, відбирали навіть речі особистого вжитку, в зв’язку з цим „куркулі” тікають до рудників у міста, це дуже шкодить розкуркуленню. Були випадки опору „куркулів”, які намагались зробити підпали свого господарства і зарізати уповноваженого. Просимо роз’яснення чи підлягають адмінвиселкам німці і інші національності” [15]. Голова РНК УСРР Голишев 17.03.1930 р. запропонував конфісковане майно „куркулів-іноземців” повернути, але тільки тих країн, які знаходяться в офіційних стосунках з Україною.

Пізніше голова РНК СРСР Риков відповідно до директиви ЦК КПБ(б)У від 8 лютого 1930 р. дав роз’яснення до цієї ситуації. [16]. При поверненні майна „куркулям-іноземцям” керуватися наступним:

В тих випадках, де повернення конфіскованого майна неможливе, терміново провести компенсацію за конфісковане майно із засобів місцевого бюджету з наступним погашенням із резервного фонду РНК СРСР.

Компенсацію проводити за скаргами окремих осіб в місцеві виконкоми чи заявами консулів, причому розмір компенсації встановлюється спеціальними комісіями при місцевих виконкоммах із голів: РНК, Фінвідділу і Земвідділу.

В районах суцільної колективізації виділяти виселеним за межі районів суцільної колективізації „куркулям-іноземцям” необхідні землі і давати можливість продати майно (в тім числі цю нерухомість) як не підлягаючі конфіскації.

При застосуванні індивідуального обкладення „куркулів-іноземців” не допускати викривлень, що ведуть до фактичної ліквідації господарств.

Не перешкоджати в окремих випадках виїзду „куркульських” сімей іноземного походження за кордон, але по-різному запобігати масовій еміграції селян іноземного підданства [17].

Отже, варто звернути увагу на те, що ні сила тиску на селянство, ні темпи і жорстокість по відношенню до нього не були аж ніяк однаковими до українців і до селян іноземного походження. Цей замах на українського селянина не означав спроби

просто фізично знищити в той час цілу українську націю, але він означав спробу завдати їй смертельного для її майбутнього удару, фізичного – через ослаблення головного на той час біологічного потенціалу української нації, селянства. І цей удар мав-таки справді фатальне для української нації значення.

Свого часу було безжалюбно знищено господаря на українських чорноземах. І от нині, зі зміною влади, перед Україною постала проблема, як цього господаря відродити. Чи зуміємо ми зробити правильні висновки з історичних помилок минулого, чи не перетворимо реформи на селі у пусту балаканину, у чергову зміну вивісок і назв? Відповідь на це питання дасть лише час.

1. Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр. // Український історичний журнал. – 1988. – №3.; Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні. – 1989. – №7.; 1990. – №1.; Шаталіна Є.П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929 – 1932 рр. // Український історичний журнал – 1992. – № 3.; Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. – Черкаси, 2003.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3226.
3. Історія українського селянства : наукове видання / [О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова, О.І. Ганжа, Г.П. Герасимова та ін.]. У 2 т. – Т. 2. – К., 2006.
4. Піджарий Ф.Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу. – Х., 1973.
5. Колективізація і голод на Україні, 1929 - 1933. Збірник документів і матеріалів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відпр. Ред. С.В. Кульчицький. – К., 1992.
6. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933. Збірник документів і матеріалів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відпр. Ред. С.В. Кульчицький. – К., 1992.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3153. – арк. 20.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3153. – арк. 22.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3153 – арк. 23-24.
10. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933. Збірник документів і матеріалів / АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відпр. Ред. С.В. Кульчицький. – К., 1992.
11. Вылцан М.А., Данилов В.П., Кабанов В.В., Мошков Ю.А. Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения. Краткий очерк истории. – М., 1982.
12. Кульчицький С. В., Рыбалка И. К. и др. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937. – К., 1987.
13. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (5 – 15 червня 1930 року) : Стенограф. Звіт. – Харків, 1930.
14. Кульчицький С. В., Рыбалка И. К. и др. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1937. – К., 1987.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3152 – арк. 1.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3152 – арк. 21.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3152 –

арк. 23-24.

Г. В. Цибуленко

ДРУГА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ НА ХЕРСОНЩИНІ У 1944-1947 рр.

Актуальність запропонованої проблеми визначається потребою детального вивчення реставрації колгоспної системи радянською владою після змін у землекористуванні, що склалися в часи німецької окупації.

Проблематика аграрної політики радянської влади у повоєнні роки знайшла своє відображення в сучасних ґрунтовних наукових дослідженнях І.В. Сушка [1], О.М. Мальярчука [2] та В.В. Міщанина [3]. У цих роботах охоплюється ареал Західної України, де колективізація реально набула свого втілення вже у повоєнні роки. Території України, де радянський режим оформився та сформував систему управління аграрною сферою в 20-30-х рр. ХХ ст., досліджуються в роботі В.М. Гаврилова [4]. У цьому дослідженні розглядається вплив державної політики на розвиток економічних і соціальних процесів у селах Сумської та Чернігівської областей.

Саме тому автор статті ставить за мету дослідити відновлення землекористування громадськими землями колгоспів та садибними володіннями в Херсонській області та діяльність радянських органів влади у сфері землевпорядкування та керівництва сільським господарством. Обраний регіон представляє Південь України та дозволяє відстежити певні особливості означених процесів.

Фактично політика другої колективізації була спрямована на відновлення соціального і, що найголовніше, економічного статусу селян та оформлення державного контролю в аграрній сфері. Ці завдання особливо були актуальними для радянської влади також і через значні зміни в характері господарювання та землекористування, що сформувалися в умовах німецької окупації і, певною мірою, зруйнували колгоспну структуру, засади організації роботи та частково відродили приватновласницькі вподобання. Проте ці аспекти потребують більш детального і неупередженого вивчення. Період історичної розвідки, здійсненій в цій статті, охоплює 1944 – 1947 рр., що визначається відновленням радянської влади на Херсонщині після її звільнення від німецько-нацистської окупації та часом практичного відтворення радянської системи експлуатації колгоспного селянства, наслідком чого став черговий голодомор 1946 – 1947 рр.

Джерельною базою дослідження стали матеріали органів окупаційної влади та сільських громад часів окупації, що зберігаються у фонді Р-1520: Сільські управи Херсонщини та матеріали радянських установ, зосереджені у відомчому архіві Управління агропромислової політики Херсонської обласної державної адміністрації та фонді Р-1953: Управління сільського господарства Виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів. У цих документах зосереджена інформація проведення землевпорядкування та політики в аграрній сфері.

Окупувавши Херсонщину, німецька адміністрація зразу ж приступила до налагодження управління сільськогосподарською сферою та